

Список використаних джерел

1. Балл Г.О. Про передумови запобігання конфліктів між педагогами і учнями / Г.О.Балл // Педагогіка толерантності, 1998. – №3- 4. – С.61– 63.
2. Богучарова О.І. Шкільні страхи шестирічок та їх запобігання завдяки поведінці опанування / О.І.Богучарова // Практична психологія та соціальна робота. – 2002. – №5.
3. Вікова та педагогічна психологія: [навч. посібн.] / О.В.Скрипченко, Л.В.Долинська, З.В.Огороднійчук. – К.: Просвіта, 2001. – 416 с.
4. Кононко О.Л. Соціально-емоційний розвиток особистості: навч. посібник / О.Л.Кононко. – К.: Освіта, 1998. – 255 с.
5. Костина Л.М. Методы диагностики тревожности / Л.М.Костина. – СПб.: Речь, 2002. –198 с.

In a midchildhood negative mental conditions are changeable, but in the case of frequent reiteration of psikhogennikh situations they can be transformed in proof psychical properties and qualities of personality and cause dizgarmoniuyu of personality development of child, violation of its mutual relations, with odnolitkami and teachers, decline of progress of studies.

Key words: negative emotional states, to put midchildhood, psikhoprofilaktika.

Отримано: 21.11.2011 р.

УДК 159.923.2

Л.М.Співак

Розвиток філософських і психологічних ідей про національну та етнічну самосвідомість у зарубіжній науці XVIII – початку XX ст.

У статті розкрито особливості становлення філософських і психологічних ідей про національну та етнічну самосвідомість у зарубіжній науці (XVIII ст. – початок XX ст.). Зокрема презентовано ідеї Г. Гегеля, К. Гельвеція, І. Гердера, І. Канта, Ш. Монтеск'є та Д. Юма про сутність феноменів “народний дух” і “національний характер”, провідні

чинники їх розвитку; “національні характери” різних народів тощо. Висвітлено погляди В. Вундта, М. Лацаруса та М. Штейнталя на певні аспекти проблеми психології народів; думки Г. Лебона про “несвідоме” як основне джерело розвитку “душі народу” та “душі раси”, про “середній тип особистості”; міркування Л. Леві-Брюля та К. Леві-Строса про “колективні уявлення”.

Ключові слова: психологія народів, народний дух, етнічна самосвідомість, національна самосвідомість, національний характер, народ.

В статті раскрыты особенности становления философских и психологических идей о национальном и этническом самосознании (XVII в. – начало XX в.). В частности представлены идеи Г. Гегеля, К. Гельвеция, И. Гердера, И. Канта, Ш. Монтескье и Д. Юма о сущности феноменов “народный дух” и “национальный характер”, ведущие факторы их развития; “национальные характеры” разных народов. Освещены взгляды В. Вундта, М. Лацаруса и М. Штейнталя на определенные аспекты проблемы психологии народов; мысли Г. Лебона о “бессознательном” как основном источнике развития “души народа” и “души расы”, о “среднем типе личности”; рассуждения Л. Леви-Брюля и К. Леви-Стросса о “коллективных представлениях”.

Ключевые слова: психология народов, народный дух, этническое самосознание, национальное самосознание, национальный характер, народ.

У сучасному науковому дискурсі вітчизняні вчені все частіше апелюють до конструкта “національна самосвідомість”. Цей складний психологічний конструкт постійно знаходиться у сфері філософського, етнологічного, політологічного, історичного та психологічного аналізу. Однак й до сьогодні як у російській, так і в українській психологічній науці нагальною є потреба у глибинних теоретико-методологічних й експериментальних дослідженнях, спрямованих на з’ясування природи, сутності, структури, рівнів становлення, функцій, проявів, механізмів і закономірностей розвитку національної самосвідомості особистості.

На необхідності проведення таких досліджень наголошують російські та українські психологи (Г.М. Андреева, І.С. Кон, В.М. Павленко, Т.Г. Стефаненко, В.Ю. Хотинець та ін.), відзначаючи понятійну плутанину та невизначеність поняття “національна самосвідомість”. У зв’язку з цим російська дослідниця у галузі соціальної психології Г.М. Андреева зазначила: “Як синонім до поняття “психологічний склад нації” вживаються поняття “національний характер”, “національна самосвідомість” чи просто “національна психологія”. Однак введення великої кількості таких понять не вирішує проблеми і лише вносить термінологічні

розбіжності, яких не можна припуститися” [1, с. 220]. Українська вчена В.М. Павленко також відзначила, що багато понять в етнопсихології ще не вирізняються усталеністю та загальноприйнятністю змісту і тому трактуються науковцями неоднозначно. Досить часто у сучасних вітчизняних дослідженнях поняття “національна самосвідомість” ототожнюється з поняттям “етнічна самосвідомість”, змішується з ним (“етнонаціональна самосвідомість”) або використовується на рівні великої групи — як-то “національна самосвідомість українського народу” (С.М. Бойко) тощо. Останнє згідно з основними філософськими і психологічними науковими підходами до вивчення конструкта “самосвідомість” є неприпустимим. Тобто поняття “національна самосвідомість” може стосуватися лише особистості. Водночас ми не заперечуємо того, що можна виявити однакові прояви національної самосвідомості у багатьох представників тієї чи іншої нації. Однак дотепер залишилося нерозв’язаним питання про те, чи можливе у психологічній науці згадане вище ототожнення або змішування понять “національна самосвідомість” і “етнічна самосвідомість”. З метою вирішення поставленого питання спробуємо глибше розібратися у сутності цих важливих психологічних феноменів, висвітливши в історичному ракурсі основні наукові ідеї про національну та етнічну самосвідомість.

Одні з перших досліджень окремих психологічних аспектів проблем національної та етнічної самосвідомості певною мірою презентовані у філософському історіогенезі, працях з етнології, етнографії, соціології. Авторами цих праць (Геродотом, Гіппократом та ін.) було започатковано географічний (чи екологічний) підхід до вивчення особливостей психології народів. Видатний античний філософ, історик Геродот, твори якого вважаються першоджерелами з етнопсихології та етнології, у своїй “Історії” описав порівняльні особливості культури і характерів різних народів. Філософ відзначив, що основним чинником кроскультурних відмінностей є природне середовище, в умовах якого проживають представники тих чи інших народів. Думку Геродота про вплив географічних чинників (ландшафту та кліматичних умов) на психологічні особливості народу підтримав й інший відомий давньогрецький мислитель Гіппократ. Він вказав на те, що у формах поведінки людей і їх вдачі виявляються особливості географічного положення та клімату країни [7].

Ідею давніх мислителів про провідну роль природних умов (географічного положення, клімату й т. ін.) у становленні специфічних психологічних характеристик народів було розвинуто

лише у XVIII ст. Яскравий прихильник географічного детермінізму, французький філософ Ш. Монтеск'є вважав, що формування “духу народу”, під яким він розумів його характерні психологічні риси, зумовлено низкою фізичних і моральних чинників: “...багато речей керують людьми: клімат, релігія, закони, принципи правління, приклади минулого, вдача, звичаї; як результат усього цього утворюється спільний дух народу” [11, с. 412]. Визнаючи пріоритет за фізичними чинниками (першочергово – за кліматом, в наступну чергу – за географічним положенням, ландшафтом і ґрунтами), філософ зазначив вплив моральних чинників на розвиток духу народу. До моральних чинників він відносив: закони, норми поведінки у цивілізованому суспільстві, релігію, традиції та звичаї. Однак Ш. Монтеск'є, констатуючи те, що чинниками формування духу народу є звичаї й традиції, підкреслював їх залежність від кліматичних умов проживання народу. На особливу увагу заслуговує висновок філософа про послаблення впливу клімату з одночасним посиленням впливу інших чинників на розвиток психологічних характеристик народу в ході історії [Там само].

Проблема характерних психологічних рис народів і чинників їх становлення приваблювала й інших видатних вчених XVIII ст. – французького філософа К. Гельвеція, шотландського філософа Д. Юма, німецьких філософів І. Гердера, І. Канта та Г. Гегеля. Цими вченими було започатковано і розвинуто соціально-географічний підхід до вивчення зазначеної проблеми.

У праці “Про людину” К. Гельвецій стверджував, що кожен народ вирізняється своїм характером, який залежить від особливостей сприймання цим народом довкілля. На думку філософа, характер народу – це спосіб його світобачення та сприйняття навколишнього світу, що зумовлено історичним минулим цього народу. Зміна форми правління, а отже й соціально-політичних відносин, впливає на зміст характеру народу [4]. Тобто розуміння К. Гельвецієм поняття “характер народу” є близьким до сучасного трактування поняття “національна свідомість”.

Згодом ідею про значущість соціальних чинників у становленні характеру народу розвинув Д. Юм. До таких чинників він відносив: форму правління, матеріальний стан народу, статус народу, його відносини з іншими народами. Особливий інтерес викликає думка вченого про провідну роль професійного спілкування та спільних інтересів у формуванні національного характеру, єдиної мови тощо [14].

Підтримуючи ідеї Ш. Монтеск'є про визначальну роль клімату та ландшафту в розвитку народного духу, І. Гердер вказав на

зумовленість цього розвитку історією, суспільним ладом, особливостями виховання і стилем життя народу. Філософ вперше звернув увагу на вплив історичного минулого та мови народу на свідомість його представників. Велику зацікавленість викликають висновки філософа про характерні риси деяких європейських народів. Так, своїх співвітчизників він наділив рядом позитивних і негативних якостей: мужністю, добродієністю, правдивістю, сором'язливістю, умінням любити, обережністю, повільністю, неповороткістю. Серед рис сусідніх, слов'янських народів І. Гердер виокремив надмірну гостинність, щедрість і цілковиту покірність [5].

Схожої до попередньої позиції дотримувався й І. Кант. Він стверджував, що кожен народ вирізняється власним характером, що містить як позитивні, так і негативні риси. Погоджуючись з думкою інших вчених про вплив природних (клімат, ґрунт тощо) і соціальних (форма правління і т. ін.) чинників на формування характеру народу, важливого значення філософ надавав рисам предків, які успадковуються генетично та передаються від одного покоління до наступного. На погляд І. Канта, зміна місця проживання народу та форми правління не призводить до зміни його характеру, зокрема мови, національного одягу тощо. На особливу увагу заслуговує висновок вченого про те, що характер народу виявляється передусім у його ставленні до інших народів, гордості щодо власної суспільної та державної свободи [6]. Цей висновок містить такий значущий психологічний аспект проблеми характеру народу, як його ставлення до інших народів, про який до І. Канта не було згадано жодним філософом.

За уявленнями Г. Гегеля, що є співзвучними з ідеями І. Гердера та І. Канта, формування національного характеру зумовлено як соціокультурними, так і природними, географічними чинниками. Г. Гегель вперше помітив суттєві відмінності між національним характером і темпераментом за їх змістом. Так, національний характер є явищем, що стосується спільності, а темперамент – окремого індивіда, представника цієї спільності. У результаті вивчення “психологічних портретів” деяких європейських народів філософ виявив не лише відмінності між ними, а й певну схожість. Зокрема він зазначив, що характер англійської нації вирізняється такими особливими рисами, як: консерватизм, повага та неухильне дотримання традицій; характер німецької нації — витримка і поміркованість. Філософ відзначив, що схожою рисою національних характерів іспанців та італійців є індивідуалізм; однак прояви індивідуалізму у представників цих націй є неоднаковими.

Окрім поняття “національний характер”, в полі зору Г. Гегеля знаходилося й поняття “дух народу”. До феномену “дух народу” він апелював у контексті державотворення. Мислитель був переконаний у тому, що це особливий дух, який спрямований до істинної свободи. Досягнення народом справжньої свободи виявляється у розумінні ним сутності всезагального та у відчуженні від своєї сутності. Як наслідок, народ стає всесвітньо-історичним, а формою існування такого стану є держава. Філософ вперше трактував поняття “дух народу” як усвідомлення народом самого себе [3], тобто як важливу складову когнітивного конструкта самосвідомості.

Загалом, презентовані погляди античних мислителів (Геродота і Гіппократа) й європейських філософів епохи Просвітництва (К. Гельвеція, Д. Юма, І. Гердера, І. Канта і Г. Гегеля) про сутність народного духу, національного характеру та чинники їх становлення стали поштовхом для подальшого наукового вивчення психології народів і появи нових ідей про національну та етнічну самосвідомість.

У другій половині ХІХ ст. на необхідність ґрунтовного дослідження психології народів вказали швейцарський філософ М. Лацарус і німецький філософ, мовознавець Х. Штейнталь. Вчені заклали теоретико-методологічні засади вивчення проблеми етнічної самосвідомості, які було розкрито ними в теорії “психології народів”, публікаціях у журналі “Психологія народів і мовознавство” та інших працях. На думку філософів, народ є найважливішою та найнеобхіднішою для кожної людини спільністю. На противагу расі й племені належність до певного народу визначається людиною суб’єктивно. Сукупність людей, які зараховують себе до одного народу, вирізняються власними думками про себе, про свою подібність і належність до однієї спільності, є цим народом. У цьому твердженні вчені вперше апелювали до поняття “етнічна самосвідомість”, говорячи про погляди людини на власну належність до певного народу.

Водночас науковці відзначили, що належність до одного народу, потреба у виконанні спільних дій і взаєминах призводить до появи психічної схожості, подібних почуттів, нахилів і бажань у його представників. Таку психічну схожість вони трактували як “народний дух”. За позицією Х. Штейнталья, “народний дух” виявляється у свідомості індивідів, яку надто складно зрозуміти та дослідити. М. Лацарус і Х. Штейнталь постулювали, що “народний дух” можна охарактеризувати за допомогою проявів свідомості представників цього народу в їх буденному житті: 1) мови; 2) вдачі та звичаїв; 3) нахилів і вчинків; 4) традицій, міфів; 5) релігії;

б) мистецтва і народної творчості (пісень, віршів і т. ін.). Презентовані вище думки дозволили їм констатувати, що дух є спільним творінням людського суспільства, а народ є “духовним творенням індивідів, які до нього належать” [12, с. 573].

За переконаннями М. Лацаруса і Х. Штейнталя, особливість народного духу полягає у тому, що на кожному історичному етапі розвитку народу він залишається статичним і не залежить від жодних змін. Виокремлена особливість є чинником єдності характеру народу, незважаючи на індивідуальні відмінності між його представниками. Вчені були переконані у тому, що в кожного народу є суттєва відмітна ознака – свій “дух”, своєрідна культура, за допомогою якої один народ відрізняється від іншого [12; 13].

В кінці ХІХ ст. ідею М. Лацаруса та М. Штейнталя про потребу у ґрунтовному вивченні психології народів було підтримано німецьким філософом, психологом, фізіологом В. Вундтом і розкрито у його десятитомній праці під назвою “Психологія народів”. За В. Вундтом, психологія народу виявляється у його душі. “Душу народу” складають загальні уявлення, почуття та прагнення багатьох людей. Інакше кажучи, поняття “душа народу” вчений розумів схоже до поняття “етнічна самосвідомість” на рівні спільності. Початковий зміст згаданих вище уявлень, зумовлених потягами і почуттями, міститься у міфах. Такі уявлення, які є в “душі народу”, виявляються й у мовленні. А звичаї та вчинки, що регулюються правовими законами та вольовими зусиллями, є відображенням цих загальних уявлень. В. Вундт вважав, що мовлення, міфи та звичаї є тісно пов’язаними між собою продуктами творчого духу народів, які не існують один без одного.

За позицією науковця, психологію народу можна зрозуміти, вивчаючи певні загальні явища свідомості, що притаманні багатьом представникам цього народу (за допомогою методу інтроспекції), їх загальні уявлення, почуття і прагнення (засобами культурно-історичного методу, який передбачає аналіз традицій, релігії, міфів, мистецтва, національної літератури, культурних пам’яток) [2].

Погляди В. Вундта стали детермінуючими для подальшого вивчення національної та етнічної самосвідомості як основних психологічних ознак народу. Водночас у зв’язку з появою в кінці ХІХ ст. психоаналітичного напрямку, на початку ХХ ст. розпочали з’являтися нові наукові підходи до дослідження психології народів, у яких були презентовані постулати про “несвідоме” як основне джерело розвитку етнічної самосвідомості (Г. Лебон); про “колективні уявлення” (Л. Леві-Брюль, К. Леві-Строс) та ін.

Так, питання про подібне та відмінне у психіці, зокрема у свідомості представників певного народу, зацікавило відомого французького соціолога та психолога Г. Лебона. Він висловив думку про те, що у множині психологічних особливостей представників конкретного народу виявляється сутність цього народу. Зазначена множина дістала назву середнього типу. Вчений стверджував, що, незважаючи на відмінності між представниками конкретного народу, усі вони характеризуються спільними успадкованими властивостями, які є основою для опису середнього типу такого представника. Водночас відмінності у психіці представників будь-якого народу зумовлюють появу в них різного світосприйняття та мислення, неоднакових почуттів, дій і вчинків.

Цікавими є міркування Г. Лебона про людські раси. Він вважав, що представники певних народів асимілюються у раси. Кожна раса – первісна (складається з народів, у яких відсутня культура), нижча (її утворюють народи з початковим типом цивілізації), середня (утворюється з народів з високим типом цивілізації) і вища (до неї належать лише індоєвропейські народи, які досягли найвищого рівня у галузях мистецтва, літератури та філософії) – вирізняється своїм стійким психічним складом (душею, характером, розумом тощо). Душу раси утворюють ідеї та почуття кожного її представника. Душа раси управляє еволюцією всього народу. Мислитель відзначив, що до складу раси належать не лише живі люди, які її утворюють в теперішньому часі, а й їхні предки, що були представниками цієї раси в минулому. Так, предки упродовж багатьох століть закладали засади раси, створювали її душу. Тобто саме вони “управляють” областю несвідомого – невидимою сферою, якій підпорядковуються розум і характер живих представників раси [8]. Доречно зауважити, що при інтерпретації психічної організації рас вченому вперше вдалося реалізувати принципи психоаналітичного напрямку.

Найбільший вплив на розвиток етнопсихологічних знань в той час мали підходи французьких вчених – філософа, етнографа Л. Леві-Брюля й етнографа, соціолога К. Леві-Строса. Так, Л. Леві-Брюль вивчав “первісне мислення”, під яким він розумів мислення таких народностей, як австралійці, фіджійці, туземці Андаманських островів та ін. У результаті проведеного дослідження він з’ясував, що представники кожної народності вирізняються своїм особливим типом мислення. Водночас мислення окремих представників будь-якої народності залежить від колективних уявлень, які виявляються в її мові, віруваннях, традиціях, звичаях і т. ін. Прояви колективних уявлень можна помітити у кожного представника певної соціальної групи. Колективні уявлення пере-

даються від покоління до покоління. Такі уявлення “нав’язуються” окремим представникам групи, зумовлюючи появу в них страху, поклоніння і т. ін. Загальною властивістю колективних уявлень перерахованих вище народностей є містичність. На думку Л. Леві-Брюля, вивчення колективних уявлень сприятиме розумінню категорій і логічних принципів, якими користуються представники цивілізованих суспільств [9].

Ідеї про колективні уявлення, висловлені Л. Леві-Брюлем, у подальшому сприяли обґрунтуванню поняття “соціально-психологічні архетипи”, що має важливе значення для вивчення психології народів.

Слідом за Л. Леві-Брюлем, дослідження мислення та різних життєвих структур, які не залежать від індивідуальної свідомості, представників первісних суспільств Північної та Південної Америки було проведено К. Леві-Стросом. Одержані результати дозволили вченому сформулювати концепцію “нового гуманізму”. Основна ідея цієї концепції полягала у виявленні схожого у представників первісних і сучасних суспільств. За позицією вченого, для первісної та сучасної людини схожими є закони функціонування мислення, закони культури та інші закони, яким підпорядковуються суспільства. Так, спільним для культури представників різних суспільств є низка майже однакових ознак. Формування різноманітних видів соціальної поведінки у людей з різних суспільств зумовлено дією загальних чинників і механізмів [10].

У результаті узагальнення презентованих ідей можна зробити висновок про те, що у полі зору зарубіжних вчених знаходилися феномени “народний дух” і “національний характер”, провідні чинники становлення психологічних особливостей представників різних народів, зокрема їх національного характеру та самосвідомості. В той час лише розпочали з’являтися наукові думки, що стали поштовхом для подальшого глибокого вивчення психології національної та етнічної самосвідомості. Питання про особливості становлення наукових знань про національну самосвідомість у ХХ ст. є одним з актуальних для вітчизняної психології. Заслуговуючи на особливу увагу, це питання стане предметом наших подальших наукових пошуків.

Список використаних джерел

1. Андреева Г.М. Социальная психология / Г.М. Андреева. – М.: Аспект Пресс, 1996. – 375 с.
2. Вундт В. Психология народов / В. Вундт. – М.: ЭКМО – Пресс; СПб.: Terra Fantastica, 2002. – 864 с.

3. Гегель Г.В.Ф. Феноменологія духу / Г.В.Ф. Гегель; [ред. Ю. Кушаков]. – К.: Основи, 2004. – 548, [1] с.
4. Гельвецій К.А. О человеке / К.А. Гельвецій; [ред. Х.Н. Момджяна; АН СССР; Ин-т философии] // Сочинения: в 2-х т. – М.: Мысль, 1974. – Т. 2. – 687 с. – (Философское наследие).
5. Гердер И.Г. Избранные сочинения / И.Г. Гердер. – М.; Л.: Государственное изд-во худ-й л-ры, 1959. – 392 с.
6. Кант. И. Антропология с прагматической точки зрения / И. Кант; [перевод Н.М. Соколова]. – СПб.: Наука, 2002. – 471 с. – (Серия “Слово о сущем”).
7. Коул М. Культурно-историческая психология: наука будущего / М. Коул. – М.: “Когито-центр”; изд-во “Институт психологии РАН”, 1997. – 432 с.
8. Лебон Г. Психология народов и масс / Г. Лебон. – СПб: Макет, 1995. – 316 с.
9. Леви-Брюль Л. Первобытное мышление / Л. Леви-Брюль // Психология мышления; [под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер и В.В. Петухова]. – М.: Изд-во МГУ, 1980. – С. 130 – 140.
10. Леви-Стросс К. Структурная антропология / К. Леви-Стросс. – М.: Наука, 1983. – 535 с.
11. Монтескье Ш. Избранные произведения / Ш. Монтескье. – М.: Государственное изд-во полит. л-ры, 1955. – 800 с.
12. Шпет Г.Г. Сочинения / Г.Г. Шпет. – М.: Правда, 1989. – 602 с.
13. Штейнталь Х. Мысли о народной психологии / Х. Штейнталь, М. Лацарус // Филологические записки. — Воронеж, 1864. — Вып. 1. — С. 90 – 105.
14. Юм Д. О национальных характерах / Д. Юм // Сочинения в 2-х томах. – М.: Мысль, 1966. – Т. 2. – С. 702 – 721.

In this article deals with peculiarities of philosophical and psychological ideas of national and ethnic self-consciousness in foreign science (XVIII – early XX century.). In particular the ideas presented G. Hegel, K. Helvetia, J. Herder, I. Kant, S. Montesquieu and D. Jume about the nature of the phenomenon of “national spirit” and “national character”, the leading factors of their development; “national character” different people and so on. It covers the views of W. Wundt, M. Steinthal and M. Latsarus on certain aspects of psychology of peoples; G. Lebon thoughts about the “unconscious” as a major source of “soul of the nations”, “soul of the race”, “average type of person”; considerations L. Levy-Brul and K. Levi-Stross of “collective representation”.

Key words: psychology of nations, the national spirit, ethnic self-consciousness, national self-consciousness, national character, nation.

Отримано: 1.12.2011 р.